

Тетяна Ястремська (Tetiana Yastremaska) <https://orcid.org/0000-0001-9619-7730>

Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Відділ української мови
вул. Козельницька, 4, Львів, 79026, e-mail: tetyana.yastremaska@gmail.com

„ВЕРХ” І „НИЗ” У СВІТОСПРИЙНЯТТІ ДІАЛЕКТНОСІЇВ: *РАЙ – ЗЕМЛЯ – ПЕКЛО*

„GÓRA” I „DÓŁ” W POSTRZEGANIU ŚWIATA PRZEZ NOSICIELI GWARY:
RAJ – ZIEMIA – PIEKŁO

‘UP’ AND ‘DOWN’ IN THE WORLD PERCEPTION OF DIALECT SPEAKERS:
HEAVEN – EARTH – HELL

Ключові слова: говори української мови, концепт, верх/низ, духовна культура, мовна картина світу

Słowa kluczowe: gwary ukraińskie, koncept, góra/dół, kultura duchowa, językowy obraz świata

Key words: Ukrainian dialects, concept, UP/DOWN, spiritual culture, linguistic image of the world

Анотація

Обґрунтовано основні теоретичні засади інтерпретації терміна *концепт*, зроблено спробу їх переосмислення у зв'язку з посиленою увагою сучасних науковців, окреслено основні кроки алгоритму аналізу концептів. Запропоновано аналіз концептів *верх / низ*, які вербалізують поняття духовної культури, а саме триаду *рай – земля – пекло*. Концепт *верх* репрезентують назви, пов'язані з раєм (*гори небесні, гора господня, горішне, гóрниця Сіонська*), а *низ* – які стосуються землі (*діл земний, долина світова, долище, межигори земні, наділ зéмний, падо́лок, юдо́ль*) та пекла (*діл, долище пресподне, долина пéкла, пресподня*). Дослідження дало змогу сформуванню дві семантичні опозиції: *рай / земля та рай / пекло*. На підставі аналізу діалектних та історичних матеріалів представлено структурно-семантичні одиниці, що формують номінативне поле концептів *верх / низ*. Системно представлено об'єкт вивчення на наддіалектному рівні, з'ясовано особливості репрезентації говорів української мови, виявлено просторове варіювання. Акцентовано на важливості дослідження діалектного матеріалу, оскільки саме вивчення говорів допомагає відновити фрагменти діалектної картини світу, невербалізовані в літературній мові.

Streszczenie

W artykule przedstawiono podstawowe ujęcia teoretyczne dotyczące terminu *koncept*, podjęto próbę jego redefinicji, nawiązując do prac współczesnych badaczy, wskazano podstawowe zasady analizy konceptu. Zawarta w artykule analiza obejmuje pojęcia GÓRA / DÓŁ, które stanowią werbalizację

pojęć kultury duchowej, a ściślej triady *niebo – ziemia – piekło*. Pojęcie GÓRY reprezentują nazwy związane z niebem (*гóри небéсні, гора госпóдня, горішине, гóрниця Сіóньська*), a pojęcie DOŁU nazwy związane z ziemią (*діл земній, доли́на світо́ва, доли́це, межигори земні, паділ зéмний, падо́лок, юдо́ль*) i piekłem (*діл, доли́це преспо́дне, доли́на пéкла, преспо́дня*). Badanie umożliwiło wskazanie dwóch opozycji semantycznych: *niebo / ziemia* i *niebo / piekło*. Na podstawie analizy materiałów dialektalnych i historycznych przedstawiono jednostki strukturalno-semantyczne, które tworzą pole nominalne pojęć GÓRA / DOŁ. Przedmiot badań został systematycznie przedstawiony na poziomie ogólnodialektalnym, wyjaśniono osobliwości reprezentacji pojęć w gwarach ukraińskich, ujawniono ich terytorialne zróżnicowanie. Nacisk został położony na znaczenie materiałów gwarowych, ponieważ to właśnie badanie gwar pozwala na odtworzenie fragmentów gwarowego obrazu świata, które nie zostały zwerbalizowane w języku literackim.

Abstract

The article presents the basic theoretical principles of the interpretation of the term *concept* and attempts to reformulate it in relation to views of contemporary researchers. The main principles of analysis of the concepts are outlined. The paper offers an analysis of the concepts of *UP / DOWN*, which represent verbalisation of spiritual culture concepts (the triad *heaven – earth – hell*). The concept *UP* is represented by names associated with heaven (*гóри небéсні, гора госпóдня, горішине, гóрниця Сіóньська*), the concept *DOWN* is associated with earth (*діл земній, доли́на світо́ва, доли́це, межигори земні, паділ зéмний, падо́лок, юдо́ль*) and hell (*діл, доли́це преспо́дне, доли́на пéкла, преспо́дня*). On the basis of this, the research made it possible to establish two semantic oppositions: *heaven / earth* and *heaven / hell*. An analysis of dialectal and historical materials allowed the author to present the structural-semantic units that form the nominal field of the concepts *UP / DOWN*. The subject of the study was systematically presented at the supradialectal level, the singularities of the representation of concepts in Ukrainian dialects were explained, and their territorial variation was revealed. Emphasis is placed on the importance of the study of dialect material, as it is the study of dialects that allows the reconstruction of fragments of the dialect image of the world which have not been verbalised in literary language.

1. ВСТУП

Діалектне мовлення – унікальне, адже фіксує те, що виходить за межі правил і норм літературної мови. Як симбіоз мови й культури діалект розкриває деталі й особливості людського світобачення, пояснює явища матеріальної та духовної культури в уявленні посполитої людини.

Верх / низ – це універсалія щодо розуміння світобудови, вертикаль системи координат мовної (діалектної) картини світу, у межах якої виявляються найголовніші життєві орієнтири та цінності. Просторове сприйняття світу у вертикальній проєкції допомагає окреслити розташування об'єкта, абсолютну чи відносну орієнтацію, можливий напрямок руху, а також зафіксувати місце мовця у просторовій ситуації.

Важливо, що́ для кожної людини є „верхом” і „низом”, яку семантику вкладає в ці поняття „проста людина” [пор. Bartmiński, 2007, с. 79]. Особливе зацікавлення викликають метафоричні значення, які, відтворюючи когнітивні

процеси у свідомості людей, хід їхніх думок, апелюють розуміння філософських понять – життя і смерть, добро і зло, святе і грішне, розкриваючи специфіку світорозуміння та світосприйняття діалектоносіїв.

Джерельною базою дослідження слугували діалектні матеріали, на підставі яких сформовано корпус аналізованих назв, а саме: записи говіркового мовлення, діалектні словники та тексти, лінгвістичні атласи, картотеки. Опрацьовано також лексикографічні праці кінця XIX – XX ст. та історичні джерела.

2. КОНЦЕПТ. АЛГОРИТМ АНАЛІЗУ КОНЦЕПТУ

Емпіричний матеріал підтвердив правомірність кваліфікувати кожен із компонентів опозиції *верх / низ* як концепт, який розуміємо як узагальнене поняття, одиницю мисленнєвої діяльності людини, що зберігає й акумулює, постійно оновлює й модифікує інформацію про все, що її оточує, відтворює у свідомості різні фрагменти життя, вербалізовані засобами мови [детально див. Ястремська, 2021, с. 32–81].

Алгоритм аналізу концептів передбачає моделювання номінативного й семантичного полів концепту. На підставі опрацювання джерел укладено номінативне поле – систему одиниць різних частин мови, які слугують засобами вербалізації концепту. У межах номінативного поля виокремлено ядро і периферію.

Ядро номінативного поля формують: базові слова *верх* і *низ*; синоніми ключових слів (*гора* та *діл*, *під*), деривати словотвірних гнізд різних частин мови із вершинами *верх*, *гора*; *низ*, *діл*, *під*, а також словосполучення, до складу яких вони входять, наприклад: *горá госпóдня*, *Сіонська горниця*, *діл земній*, *діл плачу́*, *доліна пéкла*, *долище пресподне*, *ніжня земля* тощо.

Фраземи, порівняння, паремії утворюють периферійний сегмент (*відпровáдити на гóру*, *навéрх впливáти*, *у верьхі ти дорога*, *за кудикину гору*, *післати на Йосафатову долину* тощо). Вони передають особливості традиційної культури, передаючи в образних клішованих формулах важливі для народного світосприйняття оцінки, погляди на довкілля, засвідчений у яких „історичний досвід народу може розповісти чимало про національну картину світу українців” [Єрмоленко, 2009, с. 97].

Метою статті є репрезентувати, як діалектоносії через концепти *верх / низ* номінують явища духовної культури, передають свій духовний досвід, цінності й ідеали, науку, філософію, релігію.

Дослідження проведено на наддіалектному рівні, що передбачає добір та аналіз джерел із різних говорів української мови. Водночас залучено

різничасові джерела – від найдавніших фіксацій з XI ст. до сучасних записів говіркового мовлення. Це виявляє низку переваг для репрезентації цілісної діалектної картини світу з метою системно представити мовне явище – його історичну та ареальну диференціацію.

3. ТРІАДА „РАЙ¹ – ЗЕМЛЯ – ПЕКЛО”

У світосприйнятті людини базовим є фізичний вимір, який, еволюціонуючи, слугує основою та зразком для творення інших просторів – духовного, соціального та абстрактного.

Концепти *верх / низ* є результатом метафоричного перенесення назв рельєфу (тріада „Небесний – земний – підземний простір” [пор. Ястремська, 2021, с. 411–428]), які трансформувалися у „Рай – земля – пекло”. Земля як географічне поняття водночас сприймається як місце земного життя, набуваючи „релігійно-морального” значення. Земне життя протистоїть небесному, як тимчасове – вічному. Із простором духовного пов’язані семантичні зв’язки „верху” з життям (зокрема й життям вічним), добром, світлом, чистотою, а „низу” – із підземним царством, темнотою, смертю, злом.

Опозицію *земля – небо* цілком справедливо вважають однією з „найяскравіших і найвиразніших у психолінгвістичному плані, бо землю і небо протиставляють як мірило не лише просторових величин, але й духовних цінностей” [Огар, 2016, с. 138–139]. Невипадково більшість значень є метафоричними, адже, говорячи про Бога, про божественне, кожен відчуває й осмислює його по-своєму.

Семантична тріада передбачає два типи репрезентації у вигляді протиставлень:

- 1) двох бінарних: *рай / земля* і *земля / пекло*, де *земля* фігурує як *низ* для ‘раю’, є негативним членом опозиції, і водночас є *верхом* для ‘пекла’, і позитивним членом опозиції;
- 2) тернарного: *рай – земля – пекло* („верхній світ – середній світ – нижній світ”), що передбачає наявність нейтральної сфери й апелює до тричленного вертикального поділу світу.

За католицькою догмою, проміжним простором між раєм та пеклом є чистилице, „звідки очищені душі, зазнавши випробувань і страждань, виходять

1 Рай у цьому аспекті є тотожним поняттям *Царство Небесне, Царство Боже, Божя обитель* на протизвагу пеклові, місцю страшного гніву Божого, приготованого для тих, „що чинять беззаконня”: „кинуть їх до вогняної печі огненної: там буде плач і скрегіт зубів” (Мт. 13:42) [СП, с. 23].

до Раю” [Ле Гофф, 2007, с. 110]. Концепти *верх* / *низ* не вербалізують поняття чистилища, натомість серединною ланкою тріади є земне життя.

Одним із перших кроків моделювання семантичного простору концептів є укладання та ієрархічне упорядкування семантики одиниць номінативного поля – „перехід від репертуару до архітектоники семантичної структури лексеми, від номінативного до семантичного поля” [Гриценко, 1984, с. 93]. Саме семантика, яку вкладають у певну форму носії говорів, є визначальною у формуванні їхнього розуміння світу, його моделі. Семантичну архітектонику, шляхи та напрямки семантичних змін, взаємозв'язок значень, відношення основних і периферійних значень демонструє семантична мережа (див. схему 1).

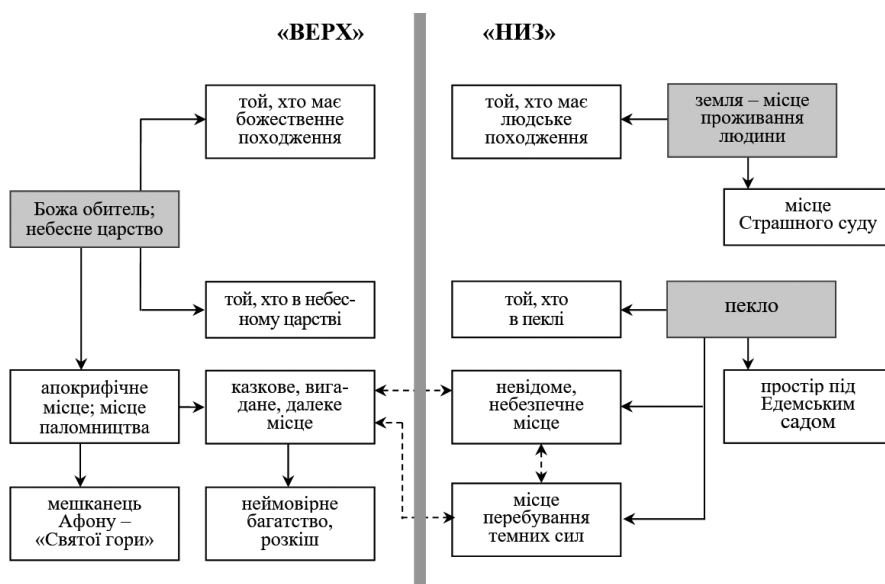

СХЕМА 1. Семантична мережа тріади „Рай – земля – пекло”

Джерело: власне опрацювання.

Перший елемент тріади „Рай” ілюструють метафоризовані назви фізичного простору, первинне значення яких ‘гора’:

- **горá** (*рl* **гóри**): *У горі, у Черногорах є озеро. Йик земльи пожыдає дожджу, то Бог відти зсилає, з горів поверхи хмар, з Черногори* [Шух., т. 5, с. 224];
- **горá Госпóдня**: *Будет во остатніє дни оказана гора Господня и дом Божий наверх горы, и поднесетя вышше над пагорки* [СУМ¹⁶⁻¹⁷, вип. 7, с. 19, 20];
- **гóри небéсні** (*рl*): *Поты(м) сорокъ днїй на мори свѣта того блоукалосл. южъ коли(с) на высоки(х) нб(с)ны(х) гора(х) w(т)почило* [СУМ¹⁶⁻¹⁷, вип. 7,

с. 19]; *3 тых земныхъ межигоръ взятымъ ест mezi оные небесные горы* (XVII ст.) [Тимч МС, т. 1, с. 425].

У надсянських говірках зафіксовано у весільній пісні слово *горішине*, первинне значення якого ‘небо’: *Кому́ ти с'ї, Марусун'у, клан'айіш, / Колі́ ти р'їднóйї ма́ми ни майіи? / [...] Їак злит'їли два ангéли із неба́, / Та й збуділи мамунéнку із гробá. / Стан' си, стан' си... / Подивіс'ї, Марусун'у, [...] на гор'їшине* [Надсяння, с. 322]; пор.: *горішиця* ‘небо; небесний простір’: *На дворі усі дивилиси в горішице. Над Хороцевов пурвалиси хмари* [Шек., с. 186].

Наведені приклади підтверджують думку про те, що зв'язок *гора – небо* відображає світоглядні уявлення українців: *За сесе будемо ити на високу гору до Господа Бога. Він розсудит по правді* [Шух., т. 5, с. 75]. І гора, і небо виявляють безпосередній зв'язок із ‘верхом’ – верхнім ‘світом’ – оселею Бога.

Підтверджують тісний зв'язок гори і неба як Божої обителі свідчення етнографів про те, що, порівнюючи небо з горою, люди поріднили ці різні поняття, апелюючи до того, що після смерті душі мають вибратися на високу гору: ‘въ Подоліи рассказывают о стекляной горѣ, на которую надо будетъ „драпаться” на томъ свѣтѣ’ [Афанасьев, 1865, с. 120].

Більшість назв сягає давніх джерел (*гора господня, гóри небéсні, гóрне місто, гóрний палаці*), а *гора* і *горішине* засвідчені в говірках на теренах Гуцульщини та Надсяння.

‘Рай зійшов у гори із неба’ [Лом., с. 48]. Слова Михайла Ломацького демонструють, як гуцули розуміли філософські речі, формуючи в такий спосіб свій духовний ‘світ’, який не тільки розкриває метафору (рай → небо → гора), а й вказує напрям трансформації.

Агентивну семантику ‘той, хто у Царстві Небесному, у раю’ репрезентує словосполучення *вérхні лóди*, зафіксоване у складі фрази в подільських говірках: *П'їти до |верхн'їх л'у|деї ‘померти’* [ФСП, с. 192].

Низка назв, серед яких домінують словосполуки з базовим словом *гора* (*гора божя, ангельська, свята, сіонська*), реалізує значення ‘апокрифічне місце’, тобто місце, де, відповідно до народних передань, відбулося якесь чудо, і яке відтак стало місцем паломництва, наприклад:

- **гора ангéльська**: Там за горою за ангéлскою Божая Мати в положі <‘вагітна’> *была – в положі была – сына вродила* [Свенц., с. 141]; *На горі ангельські, на долині одиленські спала присв. Гіва під оцем Николаем, під чудоўним образом* [Онищук НК, с. 4];
- **горá бóжа**: *Горá бóжа, горá, горá кармазóва – / То ся поламала ласка шугайóва* <‘парубкова’> [Верхр ЗнД, с. 171];
- **горá святá**: *С полуднэву^ого <боку> – Білокáмін'с'ка гурá / на заход'ї йе пe^нpe^нг'їн і с'в'їтá гурá / нїт пe^нpe^нгóном цвинтáр* [Шило, с. 220];

- **горá сіонська**: *На горі, на оснянцькій, на девятиранцькїм зілю там бóжа Мати спала – спочивáла* [Зубр НК, с. 35]; *На осиянцькій горі сиянцьке зіле, с’єте праведне сонце сходить і заходить; там Божжа матка легла спати, спочивати; На горі сиянській матер Божжа в зілю заснула. Приснив сї її сон дивненький: Сус Христос, син маленький* [Шух., т. 1, с. 39, 40]; *На Сіавській горі кряжі кряжують, / Кряжи кряжують, церкви будують* [Дикарев, с. 150]; *Святий Григорій! Зойди на Осіянську гору, заграй у Егоровську трубу, иззови вовків і защепи їм зуби, губи, щелепи й елета <‘нутроші’>* [Яв., с. 190].

Значення ‘казкове, фантастичне, вигадане, імовірно, далеке, невідоме місце’ вербалізують назви *горі* з атрибутивними компонентами *золотá, скляннá (склянчанá, склянянá), тридев’ята, сіонська*, засвідчені в говірках південно-західного наріччя:

- **горá золотá**: *Одної ночі вздрів він крізь сон високу золоту гору, тай каже до жинки: Шо то за гора? Мушу піти, подивити си! – А вона каже: Не треба тобі іти там, бо то гора така, шо йик хто вйде на ню, то закаменіє; Вйшов золотий чоловік з золотої церкви и йшов на золоту гору у золотім убраню* [Шух., т. 3, с. 17, 44; т. 5, с. 85, 248]; *За водами золо’т’і гори, та да’лека до’рога* [КСГГ];
- **горá скляннá (склянчанá, склянянá)**: *Ти маєш долю; є на скльинній горі Єлена Константина, ти ї озмеш, то твоя долъи!* [Шух., т. 5, с. 22]; *Тогди прийшобу пуд йінну склянчану гору* [Гнатюк, с. 70]; *Так хочемо до-ставити свóму тáтові ліки из-за киплячого мóря, из-за склянної горі; Його вйзволили тоті л’уде, йакїх вун вйзволив вйд шáркани на скланчануї гóрі* [КГ]; *Bylo de ne bylo za červeným mor’jom za skl’an’anom horom* [Паньк., с. 521];
- **горá тридев’ята**: *Палю ружу вітрову [...] / Визиваю, викликаю / На тридев’єту гору відсилаю, / За тридев’єті двері запераю* [Шек., с. 384–385];
- **горá сіонська**: *Приснило сьа йому, шчо йи йасьїньська горá* [Гнатюк, с. 70]; *Іди і заводі під дверьмі: „Ой Пятнице, осиянцька горá горіт!”* [Франко, т. 2(2), с. 612] та ін.

Зацікавлення викликає словосполучення *горá сіонська*, яке етнографічні джерела фіксують у проханнях заступництва божественних сил із гори Сіон – Божої обителі, бо „Господь Сіон собі вибрав, він захотів його собі як житло” (Пс. 132:13) [СП, с. 696]. Засвідчені діалектні варіанти назв гори Сіон – *осиянцька, сиянска, сіянська сіавська, сіонська, ясінська, оснянцька* та ін. – демонструють досить примітивне трактування біблійного світу, що через нерозуміння, незбагненності значення цього означення для мовців зумовило появу семантичних ознак ‘казковий’, ‘фантастичний’.

Спорадично зафіксовано цю назву в поліських говірках, у текстах, записаних у Чорнобильській зоні відчуження, про те, як чоловік шукав і знайшов (!) свою жінку-відьму. Неусвідомлення ситуації пояснює діалог між експлоратором (Е.) та інформатором (І.):

Е.: *А чули, щоб колись піймали відьму?*

І.: *А, не поймали. От у нас було тут зо Прип'єттю, шо чоловіку жонка пуднесла єсти ввечері, а сама [...] напілася, і не вгадав чоловік, де ана ділася. Він походів-походів, да й он напівсе – і в комин полетів. А там дес за рекою, там якієсь Сіяньськіє гори булі. Прілетів – аж там баба його.*

Е.: *Що то за гори „Сіяньськіє”?*

І.: *Сіяньськіє гори дес там називаєца.*

Е.: *А таке місце дійсно є?*

І.: *Ну, так, аякже [ГМ, т. 2, с. 164–165].*

У говірках південно-східного наріччя поширені назви *горá бісова*, *горá кúца*, *горá кудікина* (*pl góри кудікині*) [пор. ФСГД, с. 143–146; ФСХ, с. 53] у складі фразем-відповідей на запитання „Куди йдеш²?”, здебільшого, щоб уникнути конкретної відповіді. Варіанти відповідей уточнюють місце перебування, локацію (див. таблицю 1) чи вказують на мету (див. таблицю 2), що засвідчує продуктивність цієї моделі, її популярність серед діалектоносіїв, а їх алогічність створює додатковий ефект загадковості.

ТАБЛИЦЯ 1. Моделі фразем-відповідей на запитання „Куди йдеш?” відповідно до локації

На За	<i>бісову</i>	<i>гору,</i>	<i>де ростуть помідори</i>
	<i>кудикину</i>		<i>де живуть два Федори</i>
	<i>куцу</i>		<i>де Макар телят пасе</i>

Джерело: власне опрацювання.

2 Прикметник *кудикин* мотивований прислівником *куди*.

ТАБЛИЦЯ 2. Моделі фразем-відповідей на запитання „Куди йдеш?” відповідно до мети

На За	бісову кудикину куцу	гору	драть	горобців
			пасти	
			косити	крейду
			ганяти	бабу Федору
				собак
			молотити	горох
			колоти	жаб
			збирати	горіхів гору
			їсти	червоні (красні, сині, зелені) помідори
			косити	
			шукати	
			садити	
			воровать	
			поливать	
рвать				
продавать				

Джерело: власне опрацювання.

Наступний етап метафоризації демонструє переносне значення ‘неймовірно багатство, розкіш’, що номінує словосполука *гора́ золотá* (*pl góри золоті*): *О золотих горах снит му ся – „говорять, коли кому снить ся щось надзвичайно гарне або щасливе”*; *Хоц бис ми даў зўоту гору – „scil. то сього не зроблю”* [Франко, т. 3(1), с. 139; т.1(2), с. 414]; *Жебы-с мі мамусю зўоту гору даўа, / Не буду робити, не буду нич маўа; Хоц быс мі мамусю зўоту гору даўа, / Я бы ей пропиўа і прогайнувала* [Верхр Д, с. 457]; *Хоц бы-с мі матусю звоту гору дала, я бь ей пропива і прогайнувала* [Пиртей, с. 322; пор. Піпаш, с. 38]; *Се їм золоту гору, та й ту рознесуть* [Номис, с. 211; Гр.1, т. 1, с. 309; Гр.2, т. 1, с. 375].

Як свідчать проаналізовані джерела, гора, яка у світовій міфології репрезентує „тричленне вертикальне членування світу – небо, земля, пекло, водночас виявляє зв’язок і з „верхом” – верхнім світом – оселею Бога, і з „низом”, зі світом демонічним, хоча відповідно до вертикалі ціннісних значень гора все-таки здебільшого має позитивне значення, асоціюючись із горою Сіон.

У говірках південно-східного наріччя відомі фраземи зі словом *гора*, пов’язані зі смертю. Віктор та Дмитро Ужченки, упорядники лексикографічної праці *Фразеологічний словник східнословобжанських та східностепових говірок Донбасу*, пояснюють це тим, що „слов’янські поховання завжди знаходилися на підвищенні” [ФСГД, с. 141]. Фраземи репрезентують значення:

- ‘поховати’: *відпровáдити (віднести) на (за, під) гóру; віднести на крейдяну (Лісу) гóру; відпрáвити на Холо́дну гóру* [ФСГД, с. 141];

– ‘про близьку смерть’: *Лиса горá ждє; порá на гóру; на гóру дивитися (поглядати)* [ФСГД, с. 141, 143].

„Нижній” світ виразно демонструє словосполучення *лиса гора*, що, за легендами, є горою-місцем, де збиралися відьми. Варто зазначити, що *Лиса гора* номінує також ‘безлісу гору’ (від XV ст. і дотепер) [Тимч ІС, с. 563; Шух., т. 3, с. 222; Піпаш, с. 38, 93], наприклад: *І на мудрым дѣдько на лысу гору ъздитъ* [Лькевич, с. 40; Номис, с. 126; Гр.1, т. 1, с. 309]; *Ти відьмо шуруєш собов на Лисі гори – „лайка. Натяк на віруване про відьомські збори на якійсь Лисій гори”* [Франко, т. 1(2), с. 212; пор. також Піпаш, с. 38, 93]; *Ліса горá* „гора съ обнаженной вершиной, – согласно народнымъ повѣрьямъ обычное мѣсто собранія вѣдьмъ и чертей” [Гр.1, т. 1, с. 309; Гр.2, т. 1, с. 375].

Іван Франко на Бойківщині зафіксував фразему *У верьхі ти дорога!*, для якої запропонував таке пояснення: „так говорять лихому, напасливому чоловікови, мовляв, відчепися, йди на верхи та на гори, куди відсилають злих духів” [Франко, т. 1(1), с. 148].

Другий елемент тріади „Земля” у носіїв говорів асоціюється з „низом” – на противагу небесному „верху”: „якщо небо в міфологічному бінарному світобаченні уособлює переважно „верх” космогонічної моделі, то земля, поза тим, що має зв’язок з небом і належить до найвищих святостей, уособлює „низ” цієї моделі” [Огар, 2016, с. 139].

Із семантикою ‘земля – місце проживання людей’ засвідчено слово *діл* та його деривати *доліна, паділ, падóлок, юдóль*. Більшість цитат, які ілюструють вживання вербалізаторів концептів *верх / низ* на позначення землі, сягають періоду XI–XIX ст. і, як свідчать опрацьовані джерела, не функціують у сучасних говірках: *Завѣшта въ ѣждоли плачевьѣи* (XI ст.) [МСДЯ, т. 3, с. 1155]; *ѣждоль же плача* (XI ст.) [МСДЯ, т. 3, с. 198]; *Самъ бо Ісусъ Христосъ, яко фюники добродьодьны въ мирьскыхъ удолихъ, избьралъ вы естъ* (XII ст.) [МСДЯ, т. 3, с. 1153]; *Выживши на семъ падолѣ плáчу многіѣ лѣта; Кгда високого нба, незычливые оброты, на падоль зѣмный кола свои накєровали* (XVI ст.) [КІС¹⁶⁻¹⁷]; *Наклони верхъ з’по(д) нба до земного долѣ; З долѣ плачѣ в’Небо вѣмєстила; И ро(з)радити мєшкаючихъ в’падолѣ сиріи* (XVI–XVII ст.) [СУМ¹⁶⁻¹⁷, вип. 8, с. 112–113; вип. 15, с. 9].

Це може свідчити про уявлення та сприйняття земного життя в давні часи: відзначено негативну конотацію назв, яку посилюють деривати дієслова *плакати*, наприклад, *діл (доліна, паділ, юдóль) плачу; плачлівий (плачєвний, оплаканий) падóл (юдóль)*; часом фіксуємо і подвійні акценти: *На тім оплаканим падолі плáчу* (XIX ст.) [Тимч МС, т. 2, с. 80; Пискунов, с. 176].

На позначення місця, де, за біблійним пророцтвом, має відбутися Страшний суд, домінують варіанти словосполуки *доліна Йосафáтова (Йосафата)*, згаданої у Святому Письмі: *Говорять розстаючи ся з кимось на завсєгди, без надії*

побачити ся ще в житю. Йосафатова долина – легендове місце страшного суду; Увидимо сї на Сафатові долині [Франко, т. 1(1), с. 166]; Типер є такі сїм вітрив, шо ше ни вїйшли, аж тогди знимут си, звіст си дужи бура вилика и звіст ті спужи на Сафатову долину [Шух., т. 5, с. 14]; Третої днини по Здвижїню Осафата, того шо єго Осафатова долина, на икій будет Страшний суд. Тої днини нічьо ни робят, аби си мочи видіти на Осафатовій долині, ек будет страшний Суд [КСГГ]. Пам'ятки XVIII ст. документують оронім у прямому значенні: *Плинець той потокъ между Іерусалимомъ, и горою оливною, и переходить чрезъ долину Іосафатову* [Тимч ІС, с. 775]. У мовленні львів'ян зафіксовано назву у складі ідіоми *післати на Йосафатову долину 'убити': І ти б мене, свого щирого приятеля, післав на Йосафатову долину? Ех, братіку, не вірю* [ЛЛІ, с. 600].

Спорадично в цьому значенні у джерелах XI ст. засвідчено *плачевъная ѿдоля „Іосафатова долина, отдѣляющая Іерусалимъ отъ Елеонской горы”* [МСДЯ, т. 2, с. 957].

Третій елемент тріади – „Пекло”, яке репрезентують деривати базових слів діл та під:

- **діл:** *Адъ: Мѣстце которого нѣзнаємо нѣ видимо... або пекло, долъ; Подо мною Долъ, в нимъ Стоць дровъ* [СУМ¹⁶⁻¹⁷, вип. 8, с. 113];
- **доліна пекла:** *В долине пекла (XVI ст.)* [Тимч ІС, с. 772–773];
- **долище пресподне:** *Положиша ма въ долищи пресподнемъ (XV ст.)* [МСДЯ, т. 1, с. 695];
- **пресподне:** *Ой упав він ледіничок у тьмженькі руки, / Пішла душа на пресподне, а тіло на муки* [Шух., т. 3, с. 220]; *Чему би те ни узев нічїстий у пресподне, екти си лиш йиму вічно молиш?; <Нечїсту силу> у пресподне видсилав и там заклинав; Бо хоть ви оба вже давно завдали свої души нивмиваному в пресподне тай масте протів мене до помочи чьорта, то я однако вас си ни бою; Тай завернув йиго <тіло померлого> назад тудя, відків він був приліз – під піч, а з-під печі в пресподне* [Шек., с. 31, 191, 401, 420];
- **пресподня:** *Преисподня „Unterwelt, Hölle”* [Жел., т. 2, с. 736]; *Преисподня „безодня, пекло”* [Кобилянський 1980, с. 44]; *Пішла вона (надія) на той світ в преисподню, коли ще й там знайду спокій, зотлївши* [Гр.1, т. 2, с. 181; Б-Н, с. 297]; пор. у пам'ятках: *Прѣисподьнята „адъ”* [МСДЯ, т. 2, с. 1652]; *За гордостъ и противенство Богъ з неба ангеловъ звергль во преисподняя; Воскресеньемъ своимъ нбѣ и землю, и приспо(д)наа про-светиль* [СУМ¹⁶⁻¹⁷, вип. 7, с. 24; вип. 13, с. 203].

Розуміння „дороги” до раю чи пекла передає релігійні уявлення діалектоносів у форматі паремій *навѣрх виплавати* ‘потрапляти до Царства Небесного, до раю (по смерті)’ і *на присподне потанати* ‘потрапляти до пекла (по смерті)’: *Грїшник на присподне потанайе, а пріведник навѣрх виплавайе* [КГ].

Варіанти *пресподне, пресподня* поширені в гуцульських говірках зі значенням ‘невідоме, небезпечне місце (під землею або на дні водойми)’: *Ханнут мене Бог знаєт куда [...] аж у пресподне – на тридев’єту земню* [Шек., с. 26]; *Пішло усьо у тото озеро; гет, шо у стаї було, хиба віўці грім побиў, а решта усьо пішло у присподню...* [Онищук М, с. 3] та ін.

У пам’ятках XI ст. зафіксовано субстантив *преисподній* із семантикою ‘той, хто в пеклі’: *Преисподьнихъ силы, противънии Хоу* [МСДЯ, т. 2, с. 1652].

Броніслав Кобилянський занотував у гуцульських говірках слово *пресподний* зі значенням ‘чорт’, подаючи коментар діалектоносіїв: *той з безодні, з глібокого підзем’я, з пекла* [Кобилянський, 1980, с. 44], а Йосиф Дзендзелівський у західнополіських – назву водяної відьми: *тота, шо в присподнім жиє* [Дзендзелівський, 1973, с. 164].

Джерела з Гуцульщини фіксують синоніми *поділ (подóл)* та *ніжня земля* на позначення простору під Едемським садом, апелюючи до біблійної історії про Адама і Єву: *Вин <сатана> думав йикби то Адама и Йиву з царства <Едемський сад, рай> на подол, то є на цю нижню, першу земню поза царством, забрати. Вин сказав Адамови и Ииві: Ви зробіт блуд; Йик вони <Адам и Йива> прийшли на подол, учинила си дитина* [Шух., т. 5, с. 8; Janów, с. 154].

4. ВИСНОВКИ

Концепт *верх* репрезентують назви, пов’язані з раєм (*гори небесні, гора господня, горішине, гóрниця Сіонська*), а *низ* – із землею (*діл земній, доли́на світова́, долище, межигори земні, паділ зéмний, падо́лок, юдо́ль*) та пеклом (*діл, долище пресподне, доли́на пéкла, пресподня*). Дослідження дало змогу сформуванню дві семантичні опозиції: *рай / земля* та *рай / пекло*.

Важливо зазначити, що більшість лексичних одиниць, що номінують „боже” та „земне”, ексцерповані з пам’яток української мови та ілюструють світобачення українців до XIX ст. У сучасних мовців земля не асоціюється з долиною плачу, натомість біблійну назву *Йосафáтова доли́на* вони активно вживають на позначення місця Страшного суду.

Значення ‘рай’ слугувало водночас підставою для формування переносних значень ‘апокрифічне місце’ (*гора ангельська (бо́жа святá)*), ‘казкове, вигадане місце’, конотація останнього може бути і позитивна, і негативна (*гора золотá, сіонська, склянна́, склянчана́, скляняна́, тридев’ята, бісова, кудіки́на, ку́ца*), а ‘пекло’ – ‘невідоме, небезпечне місце’ (*пресподне, пресподня*).

Засвідчені діалектні та історичні матеріали не тільки відображають співіснування цих світів у свідомості мовців, а й дають змогу простежити динаміку мовних картин світу українців різних епох. До прикладу, якщо в пам’ятках

Божя гора, Сіонська гора, зазвичай, номінують гору Сіон у Єрусалимі, то в ХХ–ХХІ ст. ці назви вжито метафоризовано.

Рай і пекло можна назвати крайніми точками – „верхом” і „низом” – у вертикальній проєкції моделі духовного світу, які, однак, складно збагнути й осягнути вповні.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Умовні скорочення

pl – множина
 Е. – експлоратор
 І. – інформатор
 Мт. – Євангеліє від Матея
 Пс. – Книга Псалмів

Знаки

<> – пропущені слова чи фрагменти цитат
 [...] – вилучені слова чи фрагменти цитат

Джерела

Janów – JANÓW Jan, 2021, *Słownik huculski*, Wydawnictwo DWN, Kraków.

Б-Н – Білецький-Носенко Павло, 1966, *Словник української мови*, Наукова думка, Київ/BILETSKYI-NOSENKO Pavlo, 1966, *Slovník ukraínskoi movy*, Naukova dumka, Kyiv.

Верхр Д – ВЕРХРАТСЬКИЙ Іван, 1902, *Про говір галицьких лемків*, в: *Збірник фільологічної секції Наукового товариства імені Шевченка*, т. 5, 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, Львів/VERKHRAATSKYI Ivan, 1902, *Pro hovir halytskykh lemків*, v: *Zbirnyk filologichnoi sektsyi Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka*, t. 5, 3 dрук. Naук. T-va im. Shevchenka, Lviv.

Верхр ЗнД – ВЕРХРАТСЬКИЙ Іван, 1899, *Знадоби до пізнання угорско-руських говорів. Говори з наголосом дивижимим*, в: М. Грушевський, ред., *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, т. 27–30, 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, Львів/VERKHRAATSKYI Ivan, 1899, *Znadooby do piznania uhorsko-ruskykh hovoriv. Hovory z naholosom dvyzhymym*, v: М. Hrushevskiy, red., *Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka*, t. 27–30, 3 dрук. Naук. T-va im. Shevchenka, Lviv.

- ГМ – Бідношия Юрій та ін., уклад., 2003–2005, *Говірка села Машеве Чорнобильського району*, т. 1–4, Довіра, Київ/VIDNOSHUYA Yurii ta in., uklad., 2003–2005, *Novirka sela Masheve Chornobylskoho raionu*, t. 1–4, Dovira, Kyiv.
- Гнатюк – ГНАТЮК Володимир, 1898, *Етнографічні матеріали з Угорської Русі, т. 2: Казки, байки, оповідання про історичні особи, анекдоти*, в: *Етнографічний збірник*, т. 4, 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, Львів/HNATIUK Volodymyr, 1898, *Etnografichni materyialy z Uhorskoj Rusy, t. 2: Kazky, baiKy, oprovidannia pro istorychni osoby, anekdoty*, v: *Etnografichnyi zbirnyk*, t. 4, 3 druk. Nauk. T-va im. Shevchenka, Lviv.
- Гр.1 – ГРІНЧЕНКО Борис, ред., 1907–1909, *Словарь української мови*, т. 1–4, Київ/HRINCHENKO Borys, red., 1907–1909, *Slovar ukrainskoi movy*, t. 1–4, Kyiv.
- Гр.2 – ЄФРЕМОВ Сергій, НІКОВСЬКИЙ Андрій, упоряд., ГРІНЧЕНКО Борис, ред., 2017, *Словник української мови*, т. 1–3, ВД Д. Бураго, Київ [репринт з видання 1927 р.]/YEFREMOV Serhii, NIKOVSKYI Andrii, uporiad., Hrinchenko Borys, red., 2017, *Slovyuk ukrainskoi movy*, t. 1–3, VD D. Buraho, Kyiv [repynt z vydannia 1927 r.].
- Дикарев – ДИКАРЕВ Митрофан, 1905, *Народний календар Валуйського повіту (Борисівської волости) у Вороніжчині*, в: Хв. Вовк, ред., *Матеріяли до української етнології*, т. 6, 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, Львів, с. 113–204/ DYKAREV Mytrofan, 1905, *Narodnyi kalendar Valuis'koho povitu (Borysivskoi volosty) u Voronizhchyni*, v: Khv. Vovk, red., *Materyialy do ukrainskoi etnologii*, t. 6, 3 druk. Nauk. T-va im. Shevchenka, Lviv, s. 113–204.
- Жел. – ЖЕЛЕХОВСЬКИЙ Євген, НЕДІЛЬСЬКИЙ Софрон, 1885, *Малоруско-німецький словар*, т. 1–2, 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, Львів/ZHELEKHOVSKYI Yevhen, NEDILSKYI Sofron, 1885, *Malorusko-nimetskyi slovar*, t. 1–2, 3 druk. Nauk. T-va im. Shevchenka, Lviv.
- Зубр НК – ЗУБРИЦЬКИЙ Михайло, 1900, *Народний календар, народні звичаї і повірки, привязані до днів в тиждні і до рокових св'ят (записані у Мишанці, Староміського повіту і по сусідніх селах)*, в: Хв. Вовк, ред., *Матеріяли до української етнології*, 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, Львів, т. 3, с. 33–60/ZUBRYTSKYI Mykhailo, 1900, *Narodnyi kalendar, narodni zvychai i povirky, pryviazani do dnyv v tyzhdny i do rokovykh sviat (zapysani u Mshantsi, Staromiskoho povitu i po susidnikh selakh)*, v: Khv. Vovk, red., *Materyialy do ukrainskoi etnologii*, 3 druk. Nauk. T-va im. Shevchenka, Lviv, t. 3, s. 33–60.
- Ількевич – [ІЛЬКЕВИЧ Григорій], 1841, *Галицькі приповідки і загадки, зібрані Григорим Ількевичом*, напечатано черенками О.О. Мехитаристів, Відень/[ILKEVICH Hryhorii], 1841, *Halytski pryprovodka i zahadky, zibrani Hryhorym Ilkevychom*, napечатано черenkamy O.O. Mekhytarystiv, Viden.
- КГ – Картотека *Словника говірок Закарпатської області М.А. Грицака*, зберігається в Інституті української мови НАН України, Київ/Kartoteka *Slovyuka*

- hovirok Zakarpatskoi oblasti M.A. Hrytsaka*, zberihaietsia v Instytuti ukrainskoi movy NAN Ukrainy, Kyiv.
- КІС¹⁶⁻¹⁷ – Картотека *Словника української мови XVI – I половини XVII ст.*, зберігається у Відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів/*Kartoteka Slovnika ukrainskoi movy XVI – I polovyny XVII st.*, zberihaietsia u Viddili ukrainskoi movy Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, Lviv.
- КСГГ – Картотека *Словника гуцульських говірок*, зберігається у Відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів/*Kartoteka Slovnika hutsulskykh hovirok*, zberihaietsia u Viddili ukrainskoi movy Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, Lviv.
- ЛЛ – Хобзей Наталя, Сімович Ксеня, Ястремська Тетяна, Дидик-Меуш Ганна, 2015, *Лексикон львівський: поважно і на жарт*, вид. 3, змін. і допов, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, https://chtyvo.org.ua/authors/Yastremska_Tetiana/Leksykon_lvivskiy_povazhno_i_na_zhart/ (доступ: 25.02.2023)/КНОВЗЕИ Natalia, СИМОВИЧ Ksenia, YASTREMSKA Tetiana, ДУДУК-МЕУШ Hanna, 2015, *Leksykon lvivskiy: povazhno i na zhart*, vyd. 3, zmin. i dopov, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, Lviv, https://chtyvo.org.ua/authors/Yastremska_Tetiana/Leksykon_lvivskiy_povazhno_i_na_zhart/ (dostup: 25.02.2023).
- Лом. – ЛОМАЦЬКИЙ Михайло, 1965, *Заворожений світ, ч. I: По той бік Чорногори*, Buchdruckerei „Logos”, Мюнхен–Нью Йорк/ЛОМАЦЬКИЙ Мухайло, 1965, *Zavorozhenyi svit, ch. I: Po toi bik Chornohory*, Buchdruckerei „Logos”, Miunkhen–Niu York.
- МСДЯ – СРЕЗНЕВСКИЙ Измаил, 1893–1903, *Материалы для словаря древнерусского языка*, т. 1–3, Типографія Імператорської Академії Наукъ, Санкт-Петербург/SREZNEVSKYI Izmail, 1893–1903, *Materialy dlia slovaria drevnerusskoho yazyka*, t. 1–3, Tytografii Imperatorskoi Akademii Nauk, Sankt-Peterburh.
- Надсяння – Глушко Михайло, Хомчак Леся, 2017, *Надсяння: традиційна культура і побут (етнолінгвістичні матеріали)*, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, <https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/publications/materials/documents/?newsid=1079> (доступ: 25.02.2023)/ГЛУШКО Мухайло, КНОМСНАК Lesia, 2017, *Nadsyiannia: tradytsiina kultura i pobut (etnolinhvistychni materialy)*, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, Lviv, <https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/publications/materials/documents/?newsid=1079> (dostup: 25.02.2023).
- Номис – НОМИС Матвій, укл., 1864, *Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича і других*, В друкарнях Тиблина и комп. и Куліша, Санкт-Петербург/НОМЫС Матвii, uкл., 1864, *Ukrainski prykazky, prysliv'ia*

i take inshe. Zbirnyky O.V. Markovycha i druhykh, V drukarniakh Tyblena i komp. i Kulisha, Sankt-Peterburh.

- Онищук М – Онищук Антін, 1909, *Матеріяли до гуцульської демонології. Записані у Зелениці, надвірнянського повіта, 1907–1908*, в: *Матеріяли до української етнології*, 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, Львів, т. 11, с. 1–139/ ОНУШНУК Antin, 1909, *Materiialy do hutsulskoi demonologii. Zapysani u Zelenytsy, nadvirnianskoho povita, 1907–1908*, в: *Materiialy do ukrainskoi etnologii*, Z druk. Nauk. T-va im. Shevchenka, Lviv, t. 11, s. 1–139.
- Онищук НК – Онищук Антін, 1912, *Народний календар у Зелениці, Надвірнян[ського] пов[іт]у (на Гуцульщині)*, в: *Матеріяли до української етнології*, 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, Львів, т. 15, с. 1–61/ ОНУШНУК Antin, 1912, *Narodnyi kaliendar u Zelenytsy, Nadvirnian[skoho] pov[itu] (na Hutsulshchyni)*, в: *Materiialy do ukrainskoi etnologii*, Z druk. Nauk. T-va im. Shevchenka, Lviv, t. 15, s. 1–61.
- Паньк. – ПАНЬКЕВИЧ Іван, 1938, *Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей, Nákladem Sboru pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi*, Прага, ч. 1/ ПАНКЕВУСН Ivan, 1938, *Ukrainski hovory Podkarpatskoi Rusy i sumezhnykh oblastei*, Nákladem Sboru pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi, Praha, ch. 1.
- Пиртей – ПИРТЕЙ Петро, 1986, *Словник лемківської говірки: Матеріали до словника*, Івано-Франківськ/ ПИРТЕЙ Petro, 1986, *Slovnuk lemківskoi hovirky: Materialy do slovnuka*, Ivano-Frankivsk.
- Пискунов – ПИСКУНОВ Фортунат, 1882, *Словарь живаго народнаго, письменнаго и актоваго языка русскихъ южанъ Россійской и Австро-Венгерской имперіи*, 2-е изд., испр., Тип. Е. Я. Федорова, Кієвъ, <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002770> (доступ: 25.02.2023)/ ПИСКУНОВ Fortunat, 1882, *Slovar zhyvaho narodnaho, pismennaho i aktovaho yazyka russkikh yuzhan Rossiiskoi i Avstro-Venherskoi imperii*, 2 izd., ispr., Typ. E. Ya. Fedorova, Kiev, <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002770> (dostup: 25.02.2023).
- Піпаш – ПІПАШ Юрій, ГАЛАС Борис, 2005, *Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського р-ну Закарпатської області)*, Ужгородський національний університет, Ужгород/ ПІПАШ Yurii, HALAS Borys, 2005, *Materialy do slovnuka hutsulskykh hovirok (Kosivska Poliana i Rosishka Rakhivskoho r-nu Zakarpatskoi oblasti)*, Uzhhorodskiy natsionalnyi universytet, Uzhhorod.
- Свенц. – СВЕНЦЬКИЙ Іларіон, 1913, *Бойківський говір села Бітля*, в: *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, т. 114, 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, Львів, с. 117–153/ СВИЕНЦИТСЬКИЙ Ilarion, 1913, *Boikivskiy hovir sela Bitlia*, в: *Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka*, т. 114, Z druk. Nauk. T-va im. Shevchenka, Lviv, s. 117–153.

- СП – Хоменко Іван, перекл., 1990, *Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, араміїськими та грецькими текстами*, United Bible Societies/КНОМЕНКО Іван, perekl., 1990, *Sviate Pysmo Staroho ta Novoho Zavitu. Povnyi pereklad, zdiisnenyi za oryginalnymu yevreiskumu, aramiiskumu ta hretskumu tekstamy*, United Bible Societies.
- СУМ¹⁶⁻¹⁷ – Гринчишин Дмитро, Чікало Марія, ред., 1994–2017, *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, вип. 1–17/НРУНЧУШУН Dmytro, SNIKALO Mariia, red., 1994–2017, *Slovnuk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.*, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakévycha NAN Ukrainy, Lviv, vup. 1–17.
- Тимч ІС – Тимченко Євген, 1930–1932, *Історичний словник української мови*, зош. 1–2 (А–Ж), Державне видавництво України, Харків–Київ/ТУМЧЕНКО Yevhen, 1930–1932, *Istorychnyi slovnyk ukrainskoho yazyka*, zosh. 1–2 (A–Zh), Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, Kharkiv–Kyiv.
- Тимч МС – Тимченко Євген, 2002, *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.*, кн. 1–2, ВПЦ „Літопис-XX”, Київ–Нью-Йорк/ТУМЧЕНКО Yevhen, 2002, *Materialy do slovnyka pysemnoi ta knyzhnoi ukrainskoi movy XV–XVIII st.*, kn. 1–2, VPTs „Litopys-XX”, Kyiv–Niu-York.
- Франко – [Франко Іван], 1901–1910, *Галицько-руські народні приповідки, зібрав, упоряд. і пояснив др Іван Франко*, т. 1–3, в: *Етнографічний збірник*, 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, Львів, т. 10, 16, 23–24, 27–28/[FRANKO Ivan], 1901–1910, *Halytsko-ruski narodni pryovoidky, zibrav, uporiad. i poiasnyv dr Ivan Franko*, t. 1–3, v: *Etnohrafichnyi zbirnyk*, 3 druk. Nauk. T-va im. Shevchenka, Lviv, t. 10, 16, 23–24, 27–28.
- ФСГД – Ужченко Віктор, Ужченко Дмитро, 2000, *Фразеологічний словник східнослобожанських та східностепових говірок Донбасу*, ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, Луганськ/UZHCHENKO Viktor, UZHCHENKO Dmytro, 2000, *Frazeolohichnyi slovnyk skhidnoslobozhanskykh ta skhidnostepovykh hovirok Donbasu*, DZ „LNU imeni Tarasa Shevchenka”, Luhansk.
- ФСХ – САГАРОВСЬКИЙ Анатолій, 2015, *Матеріали до фразеологічного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини)*, Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, Харків/SAHAROVSKYI Anatolii, 2015, *Materialy do frazeolohichnoho slovnyka Tsentralnoi Slobozhanshchyny (Kharkivshchyny)*, Kharkivskiy natsionalnyi universytet im. V.N. Karazina, Kharkiv.
- ФСП – КОВАЛЕНКО Наталія, 2019, *Фразеологічний словник подільських і суміжних говірок*, ТОВ „Рута”, Кам'янець-Подільський/KOVALENKO

- Nataliia, 2019, *Frazeolohichnyi slovnyk podilskykh i sumizhnykh hovirok*, TOV „Ruta”, Kamianets-Podilskyi.
- Шек. – ШЕКЕРИК-ДОНИКІВ Петро, 2007, *Дідо Іванчик*, Редакція журналу „Гуцульщина”, Верховина/ШЕКЕРУК-ДОНИКІВ Petro, 2007, *Dido Yvanchik*, Redaktsiia zhurnalu „Hutsulshchyna”, Verkhovyna.
- Шило – Шило Гаврило, 1957, *Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра*, Львівський державний педагогічний інститут, Львів/SHYLO Havrylo, 1957, *Pivdenno-zakhidni hovory URSR na pivnich vid Dnistra*, Lvivskiy derzhavnyi pedahohichnyi instytut, Lviv.
- Шух. – ШУХЕВИЧ Володимир, 1899–1908, *Гуцульщина*, 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, ч. 1–5, Львів/SHUKHEVYCH Volodymyr, 1899–1908, *Hutsulshchyna*, ch. 1–5, Z druk. Nauk. T-va im. Shevchenka, Lviv.
- Яв. – ЯВОРНИЦЬКИЙ Дмитро, [1920], *Словник української мови*, т. 1 (А–К), Видання видавництва „Слово”, Катеринослав/ЯВОРНИЦЬКИЙ Dmytro, [1920], *Slovnyk ukraïnskoi movy*, t. 1 (А–К), Vydannia vydavnytstva „Slovo”, Katerynoslav.

БІБЛІОГРАФІЯ

- BARTMIŃSKI Jerzy, 2007, *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*, v: J. Bartmiński, red., *Językowe podstawy obrazu świata*, wyd. 2, Wydawnictwo UMCS, Lublin, s. 76–88.
- АФАНАСЬЕВ Александр, 1865, *Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов*, т. 1, Издание К. Солдатенкова, Москва/AFANASEV Aleksandr, 1865, *Poeticheskie vozzreniia slavian na pryrodu. Opyt sravnitelnoho izucheniiia slavianskikh predanii i verovanii, v sviazi s mificheskimi skazaniiami druhikh rodstvennykh narodov*, t. 1, Izdanie K. Soldatenkova, Moskva.
- Гриценко Павло, 1984, *Моделювання системи діалектної лексики*, Наукова думка, Київ/HRYTSENKO Pavlo, 1984, *Modeliuvannia systemy dialektnoi leksyky*, Naukova dumka, Kyiv.
- ДЗЕНДЕЛИВСЬКИЙ Йосип, 1973, *Лексика демонології у драмі-феєрії Лесі Українки „Лісова пісня”*, в: *Леся Українка: Публікації. Статті. Дослідження*, Наукова думка, Київ, с. 155–177/DZENDZELIVSKYI Yosyp, 1973, *Leksyka demonolohii u dramy-feierii Lesi Ukrainky „Lisova pisnia”*, v: *Lesia Ukrainka: Publikatsii. Stati. Doslidzhennia*, Naukova dumka, Kyiv, s. 155–177.

- ЄРМОЛЕНКО Світлана, 2009, *мінлива стійкість мовної картини світу*, „Мовознавство”, 3–4, с. 94–103/ЄРМОЛЕНКО Svitlana, 2009, *Minlyva stiikesti movnoi kartyny svitu*, „Movoznavstvo”, 3–4, s. 94–103.
- КОБИЛЯНСЬКИЙ Броніслав, 1980, *Східнокарпатські міфоніми*, „Мовознавство”, 1, с. 41–49/КОВУЛЯНСЬКИЙ Bronislav, 1980, *Skhidnokarpatski mifonimy*, „Movoznavstvo”, 1, s. 41–49.
- ЛЕ ГОФФ Жак, 2007, *Середньовічна уява*, Літопис, Львів/LE GOFF Zhak, 2007, *Serednovichna ujava*, Litopys, Lviv.
- ОГАР Анна, 2016, *Вербалізація концептуальної опозиції небо-земля в українській поезії ХХ ст.*, в: М. Федурко, ред, *Рідне слово в етнокультурному вимірі*, Дрогобицький державний педуніверситет ім. Івана Франка, Дрогобич, с. 137–143/ОНАР Anna, 2016, *Verbalizatsiia kontseptualnoi opozytsii nebo-zemlia v ukrainskii poezii XX st.*, v: M. Fedurko, red, *Ridne slovo v etnokulturnomu vymiri*, Drohobytyskyi derzhavnyi peduniversitytet im. Ivana Franka, Drohobych, s. 137–143.
- ЯСТРЕМСЬКА Тетяна, 2021, *Моделювання українського діалектного простору: концепти верх / низ*, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, https://chtyvo.org.ua/authors/Yastremska_Tetiana/Modeliuvannia_ukrainskoho_dialektnoho_prostoru_kontseptu_verkh_nyz/ (доступ: 25.02.2023)/YASTREMSKA Tetiana, 2021, *Modeliuvannia ukrainskoho dialektnoho prostoru: kontseptu verkh / nyz*, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, Lviv, https://chtyvo.org.ua/authors/Yastremska_Tetiana/Modeliuvannia_ukrainskoho_dialektnoho_prostoru_kontseptu_verkh_nyz/ (dostup: 25.02.2023).

